

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ І ЛОГІКИ ПРАВА

С. Максимов, доцент НЮА України

Структура правової реальності: феноменологічний аналіз

Право є складним багатогранним феноменом, що має різноманітні аспекти, форми свого буття. Ще на початку ХХ ст. І. Ільїн писав про те, що «право саме по собі є деякою найвищою мірою складне і багатобічне утворення, що володіє цілою низкою окремих сторін і форм «буття»¹. Відповідно до цих сторін він виділяє кілька аспектів розгляду права, розбиваючи їх на два ряди правопізнання: «юридичне» (нормативне і логічне) і «реальне» (історичне, соціологічне, політичне і психологічне), що різнобічно описують феномен права².

Питання про форми «буття» права в радянському правознавстві ставилося Г. Мановим, щоправда аксіоматично, без спроб співвіднести його з різними поглядами на сутність права: «В процесі правотворчості право реалізується в трьох формах: нормативні акти, правовідносини, правосвідомість, четвертого не дано³. В пострадянській філософії права В. Нерсесянц як форми існування права розглядає всі правові феномени, що тлумачаться як форми вираження сутності права — принципу формальної рівності⁴.

У цій статті зроблено спробу феноменологічного дослідження форм буття права або різних рівнів, сторін цілісної правової реальності. Це означає, що ці форми розглядаються не в

¹ *Ильин И. А. Понятие права и силы (Опыт методологического анализа) // Ильин И. А. Сочинения: В 2 т. — Т. 1. Философия права. Нравственная философия. — М., 1993. — С. 13.*

² Див.: Там само. — С. 14–29.

³ *Манов Г. В. Аксиомы в советской теории права // Сов. государство и право. — 1986. — № 9. — С. 30.*

⁴ Див.: *Нерсесянц В. С. Философия права. — М., 1997. — С. 49–50.*

їх емпіричній конкретності, а в узагальненому смисловому виразі. Таке дослідження спирається в основному на досвід феноменологічного аналізу права, що здійснювався філософами права першої третини ХХ ст. І. Ільїним, М. Алексєєвим, Г. Нанейшвілі, а також німецьким філософом права другої половини ХХ ст. А. Кауфманом. Разом з тим феноменологічний метод застосовується в єдності з діалектичним, який є методом осягнення будь-якого об'єкта, включаючи й право, у його динамічному становленні через вирішення внутрішніх суперечностей.

Зазначені методологічні підстави дозволяють уявити правову реальність у динаміці як процес становлення права і його теоретичного відтворення в розгортанні філософсько-правових категорій від абстрактних визначень сутності права до все більш конкретних і змістовних визначень форм його існування. При цьому можна виділити такі шари, або рівні правової реальності (форми «буття» права): а) світ ідей: ідея права; б) світ знакових форм: правові норми і закони; в) світ взаємодій між соціальними суб'єктами: правове життя. Єдність цих шарів і являє собою право або правову реальність. Кожний з них рефлексивно проєктується на інші. Вони відносно автономні — нетотожні і в той же час пов'язані між собою.

Вся ця багатошарова реальність просякнута такою собі єдиною (ейдетичною) структурою свідомості, що і задає якість «правового» усім формам правового буття. Кожний з цих шарів знаходить своє відображення у відповідних філософсько-правових концепціях: ідея права в класичних теоріях природного права, особливо деонтологічного напрямку, норми права — в аналітичній юриспруденції (правовому позитивізмі). Що ж стосується третього рівня, рівня взаємодії між соціальними суб'єктами, то в ньому, в свою чергу, можуть бути виділені такі два шари: а) світ (мікросвіт) ідеального смислу соціальних взаємодій, що виявляється в центрі уваги феноменологічних і герменевтичних підходів; б) світ (макросвіт) соціальної предметності, що знаходиться в центрі уваги соціологічних підходів. Останній рівень — світ соціальної предметності — це межовий шар, у якому право ніби «загасає», переходячи у світ соціальної реальності. Одночасно цей світ бере участь у формуванні права, наділенні його матеріальним змістом.

Що ж являє собою право? Один з цих шарів чи їх сукупність? Якщо сукупність шарів, то чи зводиться буття права до простої

їх суми, чи передбачається наявність якогось інтегрального моменту? Завчасне рішення полягає в такому: кожний з рівнів або форм «буття» права являє собою більш конкретну за змістом форму, більш повне його буття. Розглянемо зміст кожного з них.

1. *Ідея права* є вихідним, логічно першим (хоча аж ніяк не онтологічно) компонентом правової реальності, що містить масштаб істинності права. У різних концепціях цей рівень має різні позначення: «абстрактно-загальні принципи справедливості», «природне право», «ціннісно-сміслові ядро правосвідомості», «правовий логос», «проект» і т. ін.

Ідея права як допозитивний масштаб для законодавства і судових рішень являє собою найбільш загальне, абстрактне (тобто бідне в змістовному плані) вираження сутності права, його «проект», або завдання. Вона являє собою ідеальний аспект буття права, його форму (в аристотелівському сенсі), те, що власне і робить його правом.

У структурному плані ідея права припускає наявність:

а) суб'єктної (антропологічної) компоненти (містить інформацію про те, хто здатний бути суб'єктом права, на кого воно орієнтується; таким суб'єктом є той, хто вміє відрізнити цінне від нецінного і диференціювати цінності);

б) аксіологічної компоненти (являє собою систему цінностей, що реалізуються в праві, виражається інтегрально в понятті «справедливість»);

в) деонтологічної компоненти (як ідея повинності, що виражає єдність прав і обов'язків)¹.

Кожний з цих елементів відображає в собі інші сторони правової ідеї, «нерозривен і незлитен» з ними.

Правова ідея є даність нашої свідомості, що виражає в найбільш загальному плані момент повинності. Призначення ідеї права полягає в тому, щоб служити підставою і критерієм оцінки існуючого правопорядку. Однак своє призначення вона може виконати лише в тому разі, якщо є дійсною. Хоча дійсність права відрізняється від дійсності фактичного буття, проте вона підпадає під визначення: «дійсне все те, що дано як певна значущість, і те, що одночасно діє»². Ідея права не має якості дії

¹ Див.: *Алексеев Н. Н.* Основы философии права. – Прага, 1924. – С. 76–78.

² *Нанейшвили Г. А.* Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов. – Тбилиси, 1987. – С. 14.

актуально, а лише потенційно, як «претензія на здійснення», тобто прагне здійснитися в суцюзому, фактичному бутті. Таке здійснення означає, що право, досягнувши своєї мети, набуваючи найбільш розвинутої і конкретної форми свого буття, переходить в іншу реальність — реальність соціального життя.

У той же час ця потенційність настільки істотна, що задає дійсність, а, отже, нормативну силу позитивному праву, що являє собою опредмечування, реалізацію ідеї права.

Значущість ідеї права і у кінцевому результаті дійсність праву додає операція логічного визнання, що виражає укладену в повинності логічну необхідність через виявлення смислу права. «Норму ми визнаємо логічно, — пише Г. Нанейшвілі, — в акті її осмислення, оскільки за допомогою цього акту ми осягаємо смисл і зміст норми»¹. Таке визнання здійснюється або інтуїтивно, або на основі теоретичного (світоглядно-філософського) обґрунтування ідеї права, що є центральним завданням філософії права. Слід підкреслити, що не може бути виявлено початок буття ідеї права в часі. Це позачасове буття ідеального плану. Тому твердження про те, що ідея передує праву, слід розуміти виключно в логічному, а не історичному смислі. Зобов'язуюча сила такої ідеї носить виключно ідеальний (моральний, логічний) характер. Ідея не є правом у власному смислі, а тільки засновком, умовою його дійсності. Звичайно, тенденція до здійснення, що виражає істотний момент у природі права, — не якась містична закономірність, а прояв включення людини, суб'єкта в структуру права і процес його розгортання.

2. Необхідною сходинкою на шляху до здійснення ідеї права виступає *позитивне право* — система санкціонованих державою норм, узагальненим вираженням яких виступає поняття «закон». Позитивне право являє собою реалізацію ідеї права, завдяки чому вона набуває якості діючої ідеї, а закон — чинності. Втілення ідеї права в позитивному праві відображається у феноменологічній структурі самих норм права, що містять такі елементи, як суб'єкт (той, кому адресовано норму), момент цінності (в ім'я чого вона діє, що захищає) і належний об'єкт (що має бути здійснено — права і обов'язки).

Якщо ідея права не має часових параметрів, то норма позитивного права має початок у часі, про неї можна сказати таке:

¹ Нанейшвили Г. А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов. — С. 20.

«Сталося так, що було прийнято ту чи іншу норму права, і в той чи інший проміжок часу її може бути скасовано»¹.

Подібно тому, як у картині естетична ідея знаходить своє втілення, так і ідея права в позитивному праві набуває діючого правового змісту. Хоча позитивне право постає насамперед у формі закону, воно не зводиться до нього. Закон являє собою конкретно-загальні, формально-позитивні правові норми. Він є актуалізацією і конкретизацією принципів права, кроком на шляху до конкретного права, але він не є ще правом у всій його повноті. Це свого роду «застигле право», право на певному етапі його становлення. Закон є загальною нормою для безлічі можливих випадків. Він існує як судження про належне.

Опосередкованою ланкою при переході від ідеї права до позитивного права є процес правотворчості. Смысл правотворчості полягає в тому, щоб дати початок позитивному праву, здійснити акт, який би виступив джерелом цього права. Однак втілення волі влади — лише результуючий фактор нормоутворення, що посередньо з'єднує форму і матерію права (в аристотелівському смислі цих понять), тобто ідею права (принципи справедливості) і реальні фактичні суспільні умови (які виражаються через категорію «інтерес»). Рівнодіюча принципів справедливості і фактичних умов, що визначають можливість реалізації справедливості в даних історичних умовах, і формує зміст позитивного права. Тому процес правоутворення не є чисто дедуктивним процесом конкретизації ідеї права, це різноспрямований дедуктивно-індуктивний процес. Законодавець приймає закон на основі ціннісного рішення, у якому переплітаються вимоги справедливості і доцільності.

Вимога врахування реальних життєвих умов указує на тісний зв'язок права з життям. У той же час життя не є право, право за своєю структурою відрізняється від життя — емпіричної соціальної реальності. Ця відмінність проявляється вже в тому, що умови місця, часу, соціального середовища не стільки досягають-

¹ У цьому відношенні вираз «природжені права», звичайно ж, є метафорою. Ці права не можна тлумачити як «права, надані людині при її народженні». А слід розуміти як допозитивні права, що існують до будь-якого позитивного права та до і незалежно від такого юридичного факту, як народження людини. Пов'язування виникнення прав людини з якоюсь часовою подією — це установка буденної свідомості осмислювати право виключно в категоріях позитивного права.

ся в праві раціонально, скільки виражаються як цінності. Логічне визнання цих цінностей формує життєвий етос, що забезпечує добровільне виконання права.

Таке поєднання справедливості і доцільності є дуже складним як у суто технічному сенсі, так і в сенсі впливу наявних соціальних умов. Тому завжди виникає проблема зв'язку природного і позитивного права як проблема розбіжності сутності та існування права.

3. Наступний аспект правової реальності — *світ соціальних взаємодій*. Це, мабуть, найбільш складний світ, найменше досліджений з позицій філософії права рівень правової реальності. Процес соціальних взаємодій виражає таку стадію в здійсненні права, як правореалізація. Центральною фігурою цього процесу виявляється суб'єкт як виконавець норми в його ставленні до інших людей. Це ставлення виявляється можливим за наявності певних його здібностей, якостей. Г. Нанейшвілі підкреслював: «Зобов'язуючий характер норми сам указує на того, до кого вона звернена, тобто того, хто у взаємодії здатний зрозуміти, що він має правомочність, а розуміння того, що я маю право, означає, що я осяг зміст суб'єктивного права, але таке осягнення можливе лише в результаті логічного визнання норми права»¹. Основною якістю суб'єкта права є, отже, здатність визнання: здатність логічного визнання норми, що здійснюється в акті визнання ідеї права і здатність психічно-вольового визнання норми, коли норма розглядається як бажана чи небажана для даного суб'єкта. В останньому випадку виникає конфлікт суб'єкта і норми.

Можуть бути виділені три основних рівні психічно-вольового ставлення суб'єкта до норми: а) нижчий — бажання порушити норму; б) середній — бажання підкоритися нормі (з міркувань корисності чи з страху покарання, тобто в цілому — нейтральна мотивація); в) вищий — повне визнання вираженої в нормі цінності.

Саме соціальні суб'єкти — люди і соціальні об'єднання, є тими «архімедовими важелями», завдяки яким ідея права знаходить своє втілення і впливає на життя. Формою такого втілення виявляється правомірна поведінка. Здійснення права — це результуюча його характеристика, яку може бути виражено категорією правопорядку. На цьому рівні право як належне переходить у суще, правове життя стає моментом соціального життя.

¹ Нанейшвили Г. А. Вказ. праця — С. 29.

Цей рівень буття права є найбільш конкретним вираженням його змісту, коли всі його окремі моменти, окремі визначення представлені в єдності в конкретному порядку співіснування людей. Тут право найбільш тісно пов'язане із суб'єктом, що задає йому основу, життя і рух. А. Кауфман писав, що «право — це не те, що міститься в нормах, не абстрактна схема для правильної дії, воно саме є правильною дією і правильним рішенням у конкретній ситуації»¹. Тому найбільш конкретною (розвинутою) формою буття права є правильні дії і рішення в конкретній ситуації самого суб'єкта права. У них смисл права і предметна форма втілення подані в єдності. Не випадково ще Ф. Аквінський відзначав, що у своїй сутності право означає насамперед «власне справедлива справа».

Однак для того щоб право могло здійснитися в правильній поведінці, необхідні певні психологічні і соціальні умови (шанси здійснення норми), які не є самим правом, але внаслідок особливої значущості для здійснення права включені в структуру правової реальності. Це особливі засоби, їх необхідність демонструє те, що в середовищі права як сфери належного діє закономірність іншої, не причинної, природи. До таких чинників належать:

а) психічно-вольове визнання норми суб'єктом, її бажаності чи небажаності для нього (умовою можливості такого визнання виступає попереднє логічне визнання права, котре припускає філософське обґрунтування смислу норми);

б) примус як гарант визнання і виконання права іншими;

в) влада як сила, що забезпечує здійснення права, з якими б перешкодами воно не зіткнулося².

Всі ці засоби виражають особливість права у його конкретному бутті, основу якого становить міжсуб'єктна взаємодія, — його інтерсуб'єктивний характер. Саме цей рівень структури права робить правовідносини тим моментом, що перетворює дійсність права на фактичну дійсність.

На інтерсуб'єктивний характер права звертає увагу М. Алексєєв, коли підкреслює, що двосторонній характер правового зв'язку (як єдності і протилежності прав і обов'язків) може реалізовуватися виключно через спілкування, взаємодію суб'єктів. Правова реальність буде відсутня до тих пір, доки сторона-

¹ Kaufmann A. Rechtsphilosophie im Wandel. Stationeneines Weges. — Frankfurt a. M., 1972. — S. 131.

² Див.: Нанейшвили Г. А. Вказ. праця. — С. 32–34.

ми подібних відносин не стануть реальні особи, або принаймні, доки реальні особи не визнають для себе значення подібних правових відносин. «Уявне право, — писав він, — не є право реальне, реальне право ми спостерігаємо тільки тоді, коли ідеальна структура права одержує якесь соціальне втілення»¹.

Право реалізується не відособленим суб'єктом, а в комунікативному процесі його взаємин з іншими суб'єктами. Конкретні рішення здійснюються як суб'єктами права, так і органами права для забезпечення здійснення права. Центральним моментом, найбільш інтегральним вираженням таких рішень у ситуації, коли має місце конфлікт — між суб'єктом і нормою, а також між самими суб'єктами, — виступає суд. Саме суд є тим місцем, де право існує у всій його повноті.

Аналіз структури правової реальності дозволяє стверджувати, що закон не є найбільш повною формою вираження права. Право не знаходиться в готовому вигляді в законі, з якого може бути безпосередньо взято. Але чи означає це, що закон є лише необов'язковою рекомендацією для судді? Аж ніяк ні. Суддя пов'язаний чинним законом. Але закон повинен бути співвіднесений і з визнаними в даному суспільстві принципами справедливості, і з природою речей, тобто справедливістю в конкретній ситуації. Тому методи конкретного правового рішення, так само як і методи позитивного законодавства, також дедуктивно-індуктивні. Тут відбувається як процес інтерпретації норми, так і процес конструювання конкретних обставин. При цьому якщо законодавством враховуються можливі життєві обставини, то правосуддям — певні фактичні життєві обставини. У результаті відбувається наповнення належного моментом суцього і збагачення суцього належним.

Правосуддя — це творча робота, а не просте застосування закону на основі силіогізму, субсумції. Право є те, що виникає з закону в процесі правосуддя, а не тільки те, на основі чого приймається закон.

Ідея права виступає логічно первинним елементом, дійсною підставою права, однак онтологічно первинним виступає право в конкретній ситуації. З ідеально поданої ситуації («життєвого світу») береться ідея справедливості шляхом феноменологічного охоплення смислу права. Ці два моменти права — момент свободи (ідея права) і момент рівноваги, порядку (право-

¹ *Алексеев Н. Н.* Основы философии права.— С. 239.

відношення) знаходяться у відношенні взаємного покладання, виступають умовою можливості один для одного.

Право з різним ступенем конкретності реалізується й у принципах справедливості (ідеї права), і в законі, і в конкретних правовідносинах, і в судовому рішенні. При цьому кожне правове рішення (тобто правильне, істинне) є успіхом не одного законодавця чи навіть судді. Це творче рішення, в якому беруть участь усі — і законодавець, і суддя, і представник виконавчої влади (чиновник), і звичайний громадянин. Всі учасники правової комунікації об'єднані єдиним правовим етосом, який виник на основі образу права, праворозуміння, що сформувались у цих соціо-культурних умовах. Правильне рішення є одночасно «підвищенням кваліфікації» всіх, хто бере у ньому участь, підвищенням правової культури. У цьому відношенні публікація найбільш вдалих рішень, за типом прецедентів в англо-американській системі, значною мірою підвищила б рівень правосвідомості і правової культури не тільки представників органів правосуддя, а й усіх громадян.

У сучасній правовій державі всі гілки влади повинні співпрацювати, щоб право здійснилося. Саме здійснення права має бути смислом їх діяльності, щоб оформлення права в суспільстві дозволяло кожній галузі державної влади виконувати свої власні завдання і функції. Тому питання про співпрацю галузей влади розуміється нами не тільки в політичному смислі — як орієнтація на певні цілі, а й у правовому. Головним об'єктом такої співпраці має бути насамперед здійснення права. На підґрунті права можливе забезпечення не тільки єдності різних гілок влади, а й єдності влади і громадянина.

Надійшла до редколегії 24.03.02

В. Титов, професор НЮА України

Судова логіка в контексті гіпотези правового поля у Фелікса Коена*

Як відомо, однією із програмних вимог позитивізму з часів О. Конта була уніфікація дослідницьких підходів у природо-

* Матеріали для цієї статті зібрано під час стажування автора в США в 1997 р. за підтримки Міжнародної Ради обмінів і наукових досліджень (IREX).